

İKTİSADIN GELECEĞİ
İslamî Bir Bakış

M. Umer Chapra

İktisat Yayınları – 25
İktisat Düşüncesi Dizisi – 3

M. Umer Chapra, *İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış*

Çeviren: Melih Turan
Çeviri Editörü: Erhan Akkaş
Yayıma Hazırlayan: Merve Akkuş Güvendi
Musahhih: Muhammed Aydın
Tasarım: Seyfullah Bayram

Çeviriye Temel Alınan Metin:
Chapra, M. Umer. (2007). *The future of economics: An Islamic perspective*,
Leicester, UK: The Islamic Foundation

Baskı: : Limit Ofset - Sertifika No: 28397
Litros Yolu 2. Matbacılar Sit. ZA13 Topkapı - Zeytinburnu / İstanbul
Tel: +90 216 212 567 45 35
1. Baskı: İstanbul, Ocak 2019
ISBN: 978-605-81250-5-6

© İktisat Yayınları, 2019
Bütün yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar
dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İktisat Yayınları
Rasimpaşa Mah. Rıhtım Cad. Nemlizade Sok.
Güleryüz Apt. No:9 Daire:3 Kadıköy / İstanbul
Tel / Faks: +90 (216) 418 20 10

www.iktisatyayinlari.com
İktisat Yayınları Nobel Akademik Yayıncılık ve
İslam İktisadı Araştırma Merkezi'nin ortak markasıdır.

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Chapra, M. Umer.
İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış
1. Baskı, xxvi + 454 s., 13.5 x 21 cm
Kaynakça ve izin var.
ISBN-978-605-81250-5-6
1. Para sistemi 2. Ribâ 3. İslami Bankacılık

İKTİSADIN GELECEĞİ

İslamî Bir Bakış

M. Umer Chapra

Çeviren: Melih Turan

iktisat
yayınları

İktisat Düşüncesi Dizisi

Bu dizide, iktisadi düşünce ile ilgili tarihsel ve güncel eserlere yer verilmektedir. Dizide iktisat düşüncesinin geniş ilgi alanında dinler, medeniyetler, isimler, ekoller, kuramlar ile ilgili detaylı incelemeler ve karşılaştırmalı çalışmalara yer verilecektir

Dizideki Diğer Kitaplar

S.M. Hasanuzzaman, *İslam İktisadının Fıkhi İlkeleri*

Zafar Iqbal, *Adalet: İslami ve Batılı Perspektifler*

Hamdi Çilingir, *Vakıfta Amaç: Hanefi Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir İnceleme*

M. Akram Khan, *İslam İktisadının Sıkıntıları: Güncel Durum ve Geleceğin Bir Analizi*

Dizide Yayınlanacak Diğer Kitaplar

Syed Nawab Haider Naqvi, *Ahlâklık Olmak ve İnsanın Esenliği Üzerine Görüşler: İslam İktisadına Bir Katkı*

Monzer Kahf, *İslam İktisadı Üzerine Notlar: Kuram ve Kurumlar*

Rauf Azhar, *İslam İktisadının Ekonomisi*

Araştırmacı Grubu, *Uluslararası İktisadi Kriz: İslami Perspektiften Bir Değerlendirme*

Charles Tripp, *İslam ve Ahlaki Ekonomi*

Seif İbrahim Tag el-Din, *İslam İktisadının Temelleri*

M. Umer Chapra

İktisat alanında geniş bir eğitim ve araştırma deneyimine sahip olan Chapra, Karachi ve Minnesota Üniversitelerinde eğitim aldı. Pakistan'da Kalkınma Ekonomisi Enstitüsü (Institute of Development Economics) ve İslam Araştırmaları Merkez Enstitüsü (Central Institute of Islamic Research) gibi pek çok prestijli akademi ve araştırma kurumunda görev yapmıştır. Son yirmi altı yılda Suudi Arabistan Para Ajansı'nda (Saudi Arabian Monetary Agency) Kıdemli Ekonomi Danışmanı olarak hizmet vermiştir. Yaklaşık 15 kitap ve monograf, 90'dan fazla makale ve kitap incelemesi yayınladı. Adil Bir Para Sistemine Doğru (Towards a Just Monetary System, The Islamic Foundation, Leicester, 1985), Müslüman dünyasındaki akademik camiadan geniş ölçüde takdir almış ve yazarına İslam İktisadına üstün hizmet için İslam Kalkınma Bankası Ödülü (1990) ve İslami Çalışmalar için Kral Faysal Uluslararası Ödülü (1990) kazandırmıştır. Cidde'deki İslam Kalkınma Bankası İslam Araştırmaları ve Eğitim Enstitüsünde Araştırma Danışmanı olan Chapra, Royal Economic Society (London), American Economic Association, Suudi Economic Association ve İslam Ekonomi Birliği üyesidir.

Melih Turan

Turan, finansal teknoloji dalında lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi Muhasebe Bilgi Sistemleri bölümünden aldı. Bir yıl Fransa Burgundy İşletme Okulunda eğitim gördü. Yüksek lisansını İslam İktisadı ve Finansı üzerine Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Ortadoğu Ekonomi Politikleri alanında tamamladı. Halen aynı alanda doktora öğrenimine devam etmektedir. Profesyonel ve akademik çalışmalarını katılım bankacılığı, finansal teknolojiler ve İslam İktisadı alanlarında sürdürmektedir.

*Eşim Khairunnisa,
onun yardımı ve desteği olmasaydı bu kitap günün aydınlığına ulaşamazdı.*

İçindekiler

Takdim	xi
Önsöz	xxi
Giriş	1
Geleneksel İktisat	17
Tarihte İslam Paradigması	57
Bilim, Dinî Bir Paradigma Üzerine İnşa Edilebilir mi?	83
İslam İktisadı: Ne Olmalıdır?	115
Klasik İslam İktisadının Sosyo-Ekonomik Dinamikleri	143
Müslüman Dünyanın Gerilemesinin Nedenleri	171
Yeni Diriliş: Bir Araştırma	249
Gelecek İçin Yol Haritası	349
Notlar	373
Kaynakça	405
Dizin	447

Takdim

Beşerin iktisadi sorunları, yeryüzünde insanın varoluşu kadar eskidir. Sorunları çözmek için harcanan beşerî çaba da bir o kadar eskidir. Ancak insanoğlu sadece geçinmek için değil aynı zamanda hayatını daha müreffeh kılmak ve gücünü artırmak için tasavvuruna göre eşyayı şekillendirmek ister. Neyi tüketmek lazım? Nasıl üretmek lazım? Nasıl dağıtmak gerekir? Bu müşküller insanlığın bilinen ya da pek bilinmeyen kadim milenyum çağı boyunca mücadele temel meseleleri olarak kalmıştır. İktisadi fikirler, gayeler, bilgi birikimi, önlemler ve düzenlemeler her zaman yerinde duruyorken, her ne kadar basit ya da gelişmiş ve karmaşık olsalar da “İktisat” olarak bilinen organize disiplin ancak 18. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Geleneksel iktisat bilimi genel anlamda modern kapitalizm bağlamında sanayi inkılabı sonrası dönemde gelişmiştir. İktisadın güncel paradigması ise bu arka planın aleyhinde bir şekil almıştır.

Geçmişteki iktisadi yaklaşımlar ve girişimler kaçınılmaz bir şekilde insanların ahlâki, dinî ve örfî algıları, gayeleri ve anlayışları ile içli dışlı olmuştur. İnsanların dünya görüşü, toplum tasavvuru, arzuladığı ve çekindiği hususları ayrıntılandıran değerler çerçevesi, iktisadi kararlarını alırken çok önemli ve açık bir rol

oynamıştır. Her kültürün ve dinî, ahlâki çerçevesinin kendi değerler sistemi olmasına rağmen bireysel menfaat, servet oluşumu ve mülkiyet ilişkileri gibi konular daima odak noktası olarak kalmıştır. Ancak Alman filozof Immanuel Kant'ın ifade ettiği üzere insan zihninde iki büyük etki vardır: Üzerimizdeki yıldızlı gökkubbe ve içimizdeki ahlâk yasasıdır.

İktisadın güncel paradigmasının iki baskın özelliği vardır: Birincisi, bütünleşik bir disiplin olarak bireysel menfaat merkezli özel teşebbüs, piyasa mekanizması ve kâr güdüsü ile bu müstakil matris içinde tüm ekonomik problemleri çözmek için cesur bir çaba sarf etme çerçevesinde gelişen iktisat. İkincisi ise bu paradigmanın neredeyse ekonomiyi, bütün manevi zincirlerden ve etik, dinî ve ahlâki değerler kaygısından koparmasıdır. Böylece bu yeni yaklaşım başlı başına seküler, dünyevi, pozitivist ve pragmatik olmuştur. Normatif telakkiler de aynı şekilde sistematik olarak çıkarılmış veya o derece tecrit edilmiştir ki en azından ana akım iktisadın ilişkisi nispetinde aralarındaki ilişki bir sorun hâline gelmiştir.

Bu kök salmış etkilerin ışığında iktisat, kendi felsefi ve etik temellerinden yavaş yavaş uzaklaşmıştır. Böylece niceliksel ve varsayım araçlarına eğilimi kolay olan mekanik bağlantıların ağı hâline gelmiştir. Nihayetinde etkinlik ve servet oluşumu temel kavramlar olmuştur. Sonuç olarak ilk zamanlarında karar alıcı süreçler olan adalet ve refah telakkileri küçültülmüş, söndürülmüş ve hemen hemen kapsam dışı bırakılmıştır. Mevcut iktisadın krizi, bir anlamda kapitalizmin bu sürecine dayandırılabilir. Schumpeter kehanet gibi alaşağı giden bu hareketi şöyle özetlemişti: “Kapitalizm, birçok kurumun ahlâki otoritelerini yıkmakla sonunda kendisine karşı cephe alacak olan aklın rasyonel bir çerçevesini oluşturmaktadır.”

Kapitalist sistem bağlamında gelişen iktisat, günümüzün aşılması zor toplum bilimlerinden biridir. Son iki yüzyıl yenilik-

çi gelişmelere, metodolojilerin sivrilmesine, aşırı matematiksel araçların analizlerde kullanılmasıyla büyük karmaşıklıklara ve tahmin ve değerlemelerde ekonometrik modellere şahit olmuştur. Toplumların iktisadi dönüşümü, kitlelerin ve bölgelerin yaşam tarzını radikal bir şekilde değiştiren emtia ve hizmetlerin üretiminde beklenmedik büyümeler, dünyanın gelişmiş sanayi ülkelerinin, küresel hegemonyalarına sebep olan büyük ekonomik güçlerini inşa etmede mühim bir rol oynamıştır. Kapitalizm ve ana akım iktisat bu yeni servet ve güç dünyasının arkasındaki kuvvetlerdir. Sosyalizm ve devlet kontrolünde olan diğer ekonomiler Batı uygarlığı içinde bir meydan okuma olarak ortaya çıkmış, 70 yıl dünya nüfusunun yaklaşık yarısının hayatını etkisi altına alarak yayılmış güçlü bir aradan sonra ancak -tamamen ortadan yok olmasalar da- geriye çekilmiş ve çökmüştür (Çin bu duruma bir örnektir).

Kapitalist sistem, *özel aracı* piyasa mekanizmasının insanlığın tüm problemlerini çözmeye muktedir iddiasının günden güne daha çok sorgulanmasına rağmen baskın bir güç olarak durmaya devam etmektedir. Herkes tamamıyla Alexander Solzhenitsyn'in uyarısına katılmasa da kapitalizmin hataları ile olan ilişkisi nispetinde tamamen de reddedilemez. Nitekim şöyle demiştir: "Sosyalizm-komünizmin maddi ideali çökmüş olsa da çözmeye niyetlendiği problemler hâlâ mevcuttur: Sosyal gücün küstah kullanımı ve paranın aşırı gücü olayları hâlâ tabi olarak yönlendirmektedir. 21. yüzyılın bu küresel dersi, bir tiryak gibi tesir etmezse şayet kızıl kasırğa kendi içinde tekerrür edecektir." William Wolman ve Anne Colamosca (1997, s. 221) son çalışmalarını bitirirken mevcut entelektüel ruhu şöyle yakalamışlardır: "Neyse ki denetimsiz küresel kapitalizmin sorgulanmasına dair işaretler belirmiştir, hem de hiç beklenmedik yerlerden. Küresel sermayenin kısıtlanması gerekliliği, dünya çapında birçok iktisadi ve siyasi lideri bir araya getiren Davos Konfe-

ransı'nın 1997 yılı buluşmasında ana temalardan biri olmuştur. Konferansın etkisiyle Thomas Friedman, New York Times'ta şu ihtimali dile getirmişti: "Her şeyin ticaret olduğu, her şeyde finansal hesapların söz konusu olduğu tek boyutlu bir dünya inşa etmek isteyenlere karşı çıkma, küreselleşmeye karşı kolayca potansiyel bir ahlâki tepki olabilir."

Önde gelen iktisatçıların makalelerinde, ciddi anlamda bir takım yeni eleştirel düşünceler ortaya çıkmaktadır. Bunlar arasında MIT'den Nobel ödüllü Paul Samuelson'un, iktisat teorisinin kendi içinde düştüğü kargaşadan yakınması kayda değerdir. Bu durumu ise şöyle ifade etmektedir: "Her şeyi yerli yerine koyacak bir felsefe taşına doğru yaklaştığımız hususunda herhangi bir işaret yoktur." Bir diğer önemli iktisatçılardan Harvard Profesörü Otto Eckstein ise meseleye şu şekilde yaklaşmaktadır: "Fiyat tahminleme denkleminin tam şeklini belirlemede her zaman bir enflasyon daha gerideyiz." Robert Heilbroner (1976) ise "İktisatçılar zayıf temellerle devasa bir yapı kurduklarını yeni yeni anlamaya başlıyorlar" diyerek iktisada eleştirel yaklaşımlarda bir adım daha ileri gitmiştir.

Son iki yüzyıldır hâkim iktisat paradigması sadece çatırdamaya başlamamış aynı zamanda aşırı teorik dayanaklarına, temel varsayımlarına ve davranış şekillerinin geleceğine başarılı tahmin etme kapasitesine karşı meydan okunmaktadır. Tartışmalar paradigmadaki *değişikliklere* münhasır kalmamıştır; güncel tartışma gittikçe *paradigmanın kendisinin değişimine* olan ihtiyaca kadar varmaktadır. "Meydan okunan" diyor Amitai Etzioni "sadece ekonomiye değil hayatın tüm alanlarına nüfuz etmiş olan faydacı, rasyonel, bireysel, neoklasik paradigmadır." (Etzioni, 1989, s. ix).

İktisat paradigmasının özüne meydan okunmaktadır: Neoklasik paradigma sadece ahlâki boyutları reddetmemekte ahlâki boyutların paradigma içine dâhil edilmesine de karşı koymakta-

dır. Yeni şekillenen paradigma ise diğer taraftan “ahlâki değerler için bir kilit rol” tasavvuru çizmektedir. Etzioni (1988, s. ix-x) ancak bundan sonra tek başına “aynı zamanda neyin doğru neyin hoş giden olduğunu aramanın” mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Brezilyalı ünlü iktisatçı ve Universit of Brasilia’nın eski rektörü Cristovam Buarque *The End of Economics: Ethics and The Disorder of Progress* (çev. Mark Ridd, London: Zed Books, 1993) adlı kitabında iktisadın bu yeni yaklaşımına daha soğukkanlı bir savunma yapmaktadır. İktisadın başarısızlığı, onun görüşüne göre, toplumsal ve ahlâki kuralların dikkate alınmamasından kaynaklanmaktadır. “Toplumsal hedefler” diyor, “medeniyetin amacından çok teknik sürecin bir sonucuna bağlanmış ve öyle görülmüştür. Ahlâki değerler, zamanla dışlanmış” (Buarque, 1993, s. xi). Gerekli olan şey ise yaklaşımın temelinde bir değişiklik ve öncelikleri tamamıyla yeniden düzenlemektir. Buarque şu sonuca varmaktadır: “Nasıl ki fizik, düzenleyici bir ahlâka olan ihtiyacı tesadüfen bulduğunda bu durumun yıkıcı potansiyelinin farkına vardı ise iktisadın da ahlâki yeniden keşfetmeye şiddetli bir şekilde ihtiyacı vardır. Mevcut ikilem, proje değerlendirmesinde yapıldığı gibi yalnızca maliyetlerin toplanması ve araçların yeniden değerlendirilmeleri gibi giderilemez. Toplumsal sürecin öz değerlerini değiştirmek, bir anlamda son iki yüzyılın ekonomistik deli gömleğinden kurtulmaktan daha önemli bir meseledir... Kalkınmanın geleneksel algısından kurtulmadan yoksulluk ve eşitsizlik sorunlarıyla mücadele etmek ve ekolojik dengeyi toplumsal hedeflerin içine dâhil etmek mümkün olmayacaktır. Bu yüzden iktisadi kalkınma meselesi şu üç esasa dayalı yeni bir zihniyet yaklaşımına ihtiyaç duymaktadır: (a) Uygarlığın hedeflerini yeniden tanımlayacak bir ahlâk kuramı, (b) amacın yeni bir tanımı ve ekolojik boyutları içine alabilecek bir çalışma alanı, (c) bir disiplin olarak, iktisat için yeni bir zihniyet (Buarque, 1993, s. xii). Bu yaklaşımın neticesi

şu olacaktır: “Teknolojik tercihlere, ahlâki değerler ile işlenmiş toplumsal hedeflere bağlanan bir iktisadi zihniyet tarafından karar verilmelidir.” Hiyerarşik düzen, teknik değerler/iktisadi zihniyet/toplumsal hedefler/ahlâki değerler, böylece tersine döndürülecektir” (Buarque, 1993, s. 164).

İktisadın çıkmazları, öncü iktisatçılar tarafından kıymetli bir çalışmada, *Economics in the Future: Towards a New Paradigm* yeni bir arayış kaygısıyla incelenmiştir. Bu kitapta uzlaşılan mesele, iktisadi, içine düştüğü krizin sancılarından kurtarmak için gerekli olan şeyin şu veya bu iktisat teorisinin değişmesi veya yeniden yorumlanması gerektiği ya da güncel paradigmanın bir kısmının değişmesi gerektiği ile ilgili olmadığıdır. Hatta bir adım daha öteye giderek, paradigmanın kendisinin değiştirilmesi ile ilgili bir ihtiyacın söz konusu olduğu ve iktisadi problemlerin izole bir şekilde irdelenmesinden ziyade toplumsal düzenin içinde çözülmesi için çalışılması gerekliliğidir. Böylece iktisadi tercihlerde toplumun hedefleri, idealleri ve ahlâki değerlerinin göz ardı edilmemesi ve tesiri olduğu parametreler geliştirmek için çaba gösterilen yeni bir paradigmaya doğru hareketin gerekliliği söz konusudur. Modern iktisat; adil gelir dağılımı, istikrarlı büyüme, dengeli insani gelişim, toplumsal uyum ve bölgesel eşitlik meseleleri, insanlığın büyük bir kısmı için başarısız olmuştur. Hatta gerek yurt içinde ve gerekse yurt dışında uzun süreli resesyonun tehdidi, stagflasyon, kalıcı işsizlik, iç ve dış borcun sarsıcı yığınları hem dünya genelinde hem de milletlerin kendi içinde aşırı refah ile yıkıcı bir yoksulluğun bir arada yaşanması problemleri ile insanlığı karşı karşıya getirmiştir. Ahlâki değerler ile iktisadi muhakeme ve davranışlar arasındaki bağ hem bireysel hem de devleti konu alan düzeyde, milenyum boyunca insanlığı ayakta tutan, seküler kapitalist çağın hükümranlığında birbirinden ayrılmıştı. Ancak günümüzde ise diğer insanlar gibi iktisatçılar da bu kopan bağı yeniden birleştirmeye çalışmaktadırlar.

James Robertson oldukça ferasetli bir çalışmada şöyle yazıyor: “Geleneksel iktisadın kapitalist ve sosyalist versiyonlarından farklı olarak 21. yüzyılın ekonomisi insanların özgürlüklerinin, piyasa ve devletin koyduğu kişiliksiz parametreler ile kısıpaca alınmaması gerektiği ahlâki birer varlık oldukları esasına dayanmalıdır. 21. yüzyıl ekonomisi, insanların öz güvenlerinin bir parçası olarak iktisadi hayatlarında tercihlerini ve ahlâki sorumluluklarını yerine getirebilecekleri boş bir alana sahip olmaları gerektiğini kabul etmek zorundadır. Birey olarak insanlara, yerel ve ulusal ekonomilerdeki kitlelere (özellikle üçüncü dünya ülkelerinde) bu serbest alanı oluşturacak olan kriterler yeni iktisadi düzenin bir parçası olmak zorundadır... Yeni iktisat anlayışı, geleneksel iktisadın; iktisadi hayatın üretim ve tüketime indirgenemediği, servetin, tüketilmeden önce oluşturulması gereken bir ürün gibi olduğu ve kaynakları israfa dönüştüren doğrusal bir süreç içinde servet oluşumunun ve servet tüketiminin birbirini takip eden aşamalardan oluştuğu materyalist varsayımlarını aşmak zorundadır. Geleneksel iktisadın manipulatif algısı, servet üretimi ve dağılımı, kaynakların bölüşümü, kalkınmacı bir bilince doğru insanların ihtiyacını nasıl karşılayabileceği, kendilerini nasıl geliştirebilecekleri ve doğal dünyanın kaynaklarını ve kalitesini nasıl artırabileceğini yeniden yorumlanması gerekmektedir. İnsanların ahlâki birer varlık oldukları gibi iktisat ile ilgili meselelerin de ahlâki meseleler olduğunu kavranmak zorundadır.”

‘İslam iktisadı’, bütün iktisadi sorunlara yeni bir bakış açısı ile iktisat metodolojisinin de içinde olduğu, eski ve süregelen sorunlara taze çözümlerle yaklaşan Müslüman iktisatçıların sistematik bir çabası olarak gözükmektedir. Bu yaklaşım henüz gelişme aşamasındadır. Müslüman iktisatçıların ne kadar uzun yolu olduğunun farkındayız ancak bu yöne doğru yola çıkıldığına dair hiçbir şüphemiz yok. Bu başlangıç, gelecek için büyük bir umut vaat etmektedir.

Umer Chapra duayen bir Müslüman iktisatçıdır. Faysal ödülüne layık görülmüş daha önceki çalışmaları *Adil Bir Para Sistemine Doğru* ve *İslam ve İktisadi Kalkınma* ile çağdaş Müslüman dünyasında duayen bir ilim adamı olarak kimliğini inşa etmiştir. Chapra, yeni çalışmasıyla da bir çığır açmıştır. *İktisadın Geleceği: İslami Bir Bakış* sadece İslam'ın iktisadı külliyatına değil aynı zamanda yukarıda bahsi geçen tartışmaların yol açtığı çağdaş iktisada da yeni ufuklar açan bir katkı sunmaktadır. Böylece derin bilgelik ve yenilikçi düşünceler ihtiva eden bir çalışma olarak İslam iktisadı, ana akım iktisada karşı güçlü fakat dengeli bir eleştiriyle birlikte iktisadı seküler ve Batı merkezli kozasından çıkarmak için etkileyici bir savunmadır. Yazar, iktisadı, ahlâki ve adil kaygılarla yeniden birbirine bağlayarak insanlığın hizmetine sunmak için müthiş bir durum oluşturmuştur. Bana göre ufuk açan bu çalışma diğerlerine nazaran beş ayırt edici özelliğe sahiptir.

İlk olarak, hem iktisadi hem de ahlâki açıdan ana akım iktisadın bilimsel ve samimi bir eleştirisidir. Profesyonel bir iktisatçı olarak Chapra, yararının olduğu kadar Batı merkezli kapitalist iktisadın limitlerinin de farkındadır. İktisadi analizin gerçek değerinin ve dünyadaki insanlığın daha iyiye gitmesine katkı yapabileceğinin bilincinde olarak, zayıf taraflarının bu disiplinin gerçek rolünü oynamasına gölge düşürdüğünü belirtmektedir. Nelerin yanlış olduğunu belirterek aynı zamanda doğrusu için çözüm önerileri de sunmaktadır. Aynı zamanda o, şimdiye kadar neyin yanlış gittiğini var olanın üzerine düzelterek bir tarzda inşa etmeye çalışan yenilikçi ve reformcudur. Onun kaygıları yalnızca kendi analizi için çok mühim olan ahlâki ve toplumsal boyutlara indirgenmiş değildir aynı zamanda toplumsal hedeflere ulaşmak ve makro çerçeveyi güçlendirmek üzere yeniden üzerinden geçilmesi gereken iktisadın mikro temellerini güçlendirmeyi de ihtiva etmektedir.

İkinci olarak bu çalışma, iktisadın, etkinliği göz ardı etmeyecek şekilde eşitlik ve adalet meselesine odaklanılmasını sağlayan sistematik bir çaba sarf etmektedir. Eğer iktisat, insanın refahına yönelik bir bilim ise ve sadece “zenginliğin kasvetli bir bilimi” değilse denge ve etkinliğin ortak hedefleri birlikte ilerlemesi gerekmektedir. Chapra, ahlâki filtrelerin kavramlarını açıklarken ve ana akım iktisadın matrisleri içerisinde adalet boyutunu yeniden oluştururken harika bir iş başarmıştır.

Üçüncü olarak, Chapra, İslam iktisadını titizlikle iktisadın kendi alanına yerleştirmiştir. İslam iktisadına ayrı bir tür olarak bakmamaktadır. İktisadi problemin üzerine İslamî bir bakış açısı ile bakmaktadır ve bu da iktisad, İslamî bir toplumsal düzen ve tasavvurla uyumlu hâle getiren yenilikçi bir çabadır. İslam ve iktisat öyle birbirine geçmiştir ki iktisat yeni bir gidişat geliştirmekte ve katedilecek yeni bir dünya keşfetmektedir.

Dördüncü olarak bu çalışma, İslam iktisadının geldiği son noktayı kısa ancak öz ve ustaca sunmaktadır. Teknik bir araştırma olarak değil son yüzyılda İslam iktisatçılarının İslamî bir bakış açısı ile iktisada büyük katkı sağladıklarını isabetli bir şekilde değerlendirmektedir. Her ne kadar odak noktası para ve maliye meseleleri olsa da Chapra başarılı bir şekilde İslam iktisat düşüncesinin özünü hissettirmekte ve İslam iktisadının keşfedilmesi için açtığı yolları belirtmektedir. Yazar, boşluklara ve meydan okumalara karşı bütünüyle hâkimdir ancak bu alanın önemli hususlarını oldukça tarafsız bir şekilde aydınlatmaktadır.

Son olarak, ilk defa bir İslam iktisatçısı, Müslümanların iktisadi tarihine kendi tarihimizde neyin yanlış gittiği dürtüsüyle ve gelecekte nasıl hakiki olarak yeniden diriliş ve istikrarlı sosyo-ekonomik kalkınma için muvaffak olunabileceği üzerine eleştirel bir gözle bakmıştır. Müellif sadece İslamî ideallerin, değerlerin ve kaidelerin olduğu bir resim çizmekten memnun değildir. İbn Haldûn üzerinden bir çerçeve çizmekte, iktisadi ve siyasi bozul-

ma ve düşüşlerin sebeplerini, toplanma ve yeniden inşanın yollarını tasvir eden bir bakışla, tahlilini sürdürmektedir. Harika bir fikir, duruluk ve cesaretle yapılmış hakiki bir katkıdır bu. Birileri bu iddialara katılsın veya katılmasın ancak ben Chapra'nın bu müşkül alanda taze bir zemin açtığını söylemekte hiçbir beis görmüyorum. Onun analizlerinin ve sunduğu çözümlerin, başkalarını yeni denemelere ve yeni yaklaşımlarla geçmişi anlamaya ve geleceği yeniden yorumlamaya uzun bir süre boyunca ilham vereceğine hatta kışkırtacağına eminim. İktisat ve tarihin bu şekilde harmanlanması özellikle İslamî bir bakış açısı ile bizim literatürümüze ufuk açıcı bir katkıdır. Chapra'nın bu çalışması aynı zamanda çağdaş çalışmalarda nadir olarak gerçekleştiği görülebilen bir kalitede, idealizm ve realizmin izdivacı adına bir çabayı temsil etmektedir.

Chapra, iktisadın geleceği ile haklı olarak endişe ettiği kadar ümmetin geleceği üzerine de endişelidir. Bu kitabın çağrısı, iktisadın, adil düzen arayışında insanlık için gerçekten yararlı olması için İslamî bir bakış açısı ile ahlâki zenginleşmeye ihtiyacı varken ümmetin de iktisadın tarihini ve kendi noksanlarını eğer kendi hayatında yeni bir sayfa açmak istiyorsa tabi daha da ciddiye alması gerektiği üzerinedir. Hepimiz, acı gerçeklerle karşılaşmak ve hüsnükuruntudan ve klişelerden kurtulmaya çalışmak için hazır olmak durumundayız. Ben bu akliselim çağrının ihmal edilmeyeceğini umuyorum.

Khurshid Ahmad

29 Zülkade 1420/ 6 Mart 2000, Islamabad

Önsöz

“Herkesin yöneldiği bir yön vardır. Haydi, hep hayırlara koşun, yarışın! Nerede olsanız Allah hepinizi bir araya getirir. Şüphesiz, Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.” (Bakara Sûresi, 2:148)”

“Biz ise, istiyorduk ki yeryüzünde ezilmekte olanlara lütufta bulunalım, onları önderler yapalım ve onları vârisler kılalım. Yeryüzünde onları kudret sahibi kılalım ve onların eliyle Firavun’a, Hâmân’a ve ordularına, çekinegeldikleri şeyleri gösterelim.”
(Kasas Sûresi, 28:5-6)

“Eğer İslâm’ın modern vicdanı aydınlatacak kabiliyette olduğu gösterilebilirse o zaman sadece Müslümanlar değil tüm insanlık bunun sonucundan bir pay alacaktır.” (Hodgson, 1977, 3, s. 441)

İktisadın toplumun tasavvurunu (*vision*) gerçekleştirme adına bir rolü var mıdır? Aslında çok önemli bu sorunun cevabı gelecekte iktisadın nereye yöneleceğine bağlıdır. Tasavvurdan bahsetmişken toplumların farklı tasavvurları olup olamayacağı ve bu farklılıkların, toplumların kendi toplum bilimlerine yaklaşımlarını yansıtıp yansıtmadığı soruları karşımıza çıkmaktadır.

* Bu çeviride Diyanet İşleri Başkanlığı meali esas alınmıştır (çev. notu).

Müslümanlar her zaman İslam'ın kendine ait bir tasavvurunun olduğunu düşünmüşler ve buna göre birkaç yüzyıl önce İslam medeniyetinin yükseliş dönemleri boyunca bu tasavvurun gerçekleşmesi için olanak sağlayacak olan içtimai, siyasi ve iktisadi nizamın tafsilatıyla hadlerini çizmeye başlamışlardı. Ancak Müslümanlar, harici istilanın peşinden geldiği inkıraz süreci ile karşılaştıklarında bu tasavvurun gerçekleşmesini düşünmeleri bile mümkün olmamıştır. Bu açıdan İslami bir bakış açısı ile toplum bilimlerinin gelişimi ciddi olarak sekteye uğramıştır. Müslümanların yeniden bağımsızlıklarını kazanmaları ile bu tasavvur, bahsi geçen paradigmaya uygun olarak iktisadi da ihtiva eden toplum bilimlerinin gelişimini yeniden gün yüzüne çıkarmıştır.

Bu nedenlerden ötürü birtakım sorular gündeme gelmektedir. Birincisi ve en önemlisi tasavvurun kendisi ile ilgilidir. Bu tasavvur nedir ve geleneksel iktisattan ve iktisadın alt dalları olan refah, bağış, toplumsal, insani ve kurumsal iktisat hangi yönlerden ayrılmaktadır bütün bunlar Müslümanların gerileme döneminde Batı'da mı gelişmiştir? Aslında bir tasavvur, toplumun nasıl olması gerektiği üzerine bir algı ortaya koymaktadır. Mevcut koşullar bu tasavvur ile uyum içinde olduklarında ancak hayat gerçek anlamına kavuşur. Maalesef ki bu nadir rastlanan bir durumdur. Olması gereken ile var olan arasında her zaman bir uçurum vardır. Bu yüzden asıl soru şudur; aradaki boşluk nasıl aşılamalıdır? Bu sadece var olanı analiz etmekle bitecek bir olay mıdır ya da var olanın olması gerekene neden yakın olmadığını saptamak gerekli midir? Aradaki açığı kapatmak için gerekli olan sosyal, ekonomik ve politik değişimlerin tabiatı ve mekaniği gösterilmeli midir? İslam'ın tasavvuru esasında ahlâki ve adil olduğu ve dine dayalı bir paradigmaya istinat ettiği için bu durumda dinî bir paradigmaya dayalı bir bilim oluşturmanın mümkün olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Eğer bu sorunun cevabı olumlu ise hemen ardından kafa karıştırıcı şu soru

gelecektir: Müslüman dünya 400 yılı aşkın bir süre boyunca katma değeri yüksek bilimsel ve teknik çalışmalar yaptıktan sonra neden geri çekilmiştir? Bu tersine doğru gidişin sebebi, İslam mıydı yoksa başka faktörler miydi? Bu ve diğer sorular bu kitabın Giriş ve ilk dört bölümünde irdelenmiştir.

Ne var ki hiçbir toplum, tarihi, bir vakum içerisinde işlemez. Her toplum birbiri ile ilişkili birtakım tarihî gelişmelerden etkilanmektedir. İslam ülkelerinin gelecekteki değişimini ve İslamî tasavvurun gerçekleşmesini müzakere etmek söz konusu inkırazın tarihî köklerini izlemeden ve güncel sorunları incelemekten mümkün olmayabilir. Genellikle etkin kurumların zamanın seyri boyunca baki kalacağı ve etkin olmayan kurumların fani olacağı beklenmektedir. Öyleyse Müslüman dünyada, yüzyıllar boyunca terakkiyi teşvik eden kurumların yerini tedricen gerilemeyi tetikleyen etkisiz kurumların aldığı geriye doğru akan senaryo neden vuku buldu? Bu eğilimi tersine dönüştürmeye Müslüman dünyayı engelleyen şey ne idi?

Bu soruların hepsine sadece ekonomik değişkenlere başvurarak tatminkâr cevap bulmak mümkün olmayabilir. Dolayısıyla İbn Haldûn (ö. 808/1406) Müslümanların inkırazını açıklamak ve ondan kurtulmanın yolunu önermek için sosyo-ekonomik ve politik dinamiklere dayalı multidisipliner bir yaklaşım ve döngüsel nedensellik modelini tatbik etmiştir. Ahlâki, siyasi, içtimai, müessesesevi, nüfusa dayalı ve tarihî birtakım ilgili unsurların içinde bulunduğu önemli bir noktaya temas etmiştir. İbn Haldûn'un modeli 5. Bölüm'de müzakere edilmiş ardından da kendisinden sonra bu modelin yaptığı katkılar kısaca değerlendirilmiştir. Sonra onun modeli, Müslümanların inkırazının sebeplerini tespit etmek için 6. Bölüm'de Müslümanların tarihine uygulanmıştır. Bu da bizi son 20 yıl boyunca iktisada İslamî bir bakış açısı ile bugün İslam iktisadı olarak tanımlanan, nasıl bir katkının sağlandığının üzerinde durulduğu 7. Bölüm'e sevk ede-

cektir. Böylece kitabın son bölümünde, İslam ülkelerinin güncel sorunlarını çözmesi ve İslamî tasavvuru gerçekleştirmesi ümidiyle yeni doğan bu ilim dalının gelecekteki gelişimi için bir çerçeve önerisi yapılmıştır. Aynı soruların farklı veçheleri birden fazla durumlarda müzakere edildiği için mükerrer açıklamalar bu gibi tartışmalarda kaçınılmazdır ve bu tekrarları saf dışı tutmak veya başka bir bölümde toplamak arzulanan bir şey değildir. Bazı bölümler daha önce dergi makaleleri olarak bu eserden önce basılmıştır.

Bu kitap daha önce tarafımda 29 Ekim 1990 tarihinde Cidde'deki İslam Kalkınma Bankası'nda, İDB İslam ekonomisi ödülünü aldıktan sonra verdiğim bir derste aktarılmış ilk fikirlerin olgunlaşmış ayrıntılı hâlidir. *İslam İktisadı Nedir?* adıyla banka tarafından küçük kitapçıklar şeklinde günümüze kadar basılmıştır. İktisatçı olmayan kesime de hitap edebilmek için bu çalışmada her ne kadar bazı terimleri basite indirgemeye çabalamış olsam da iktisatta sıkça kullanılan teknik terimler için tamamıyla bundan kaçınmadım. Daha önceki eserlerimde olduğu gibi eşim Khairunnisa'ya minnet borcum sonsuz ve hadsizdir. Sebât-kâr yardımı ve cesareti ile evin birçok sorumluluğunu üzerine alarak bana bu çalışmayı hazırlama fırsatı verdiği için bu kitabın büyük bir kısmının takdiri onun hakkıdır.

Birçok bilim adamı bu çalışmanın taslağını okumuş ve son hâlini daha da geliştirmeme yardımcı olan değerli yorumlar yapmışlardır. Bu bağlamda Cezayir ve Fas'ın eski Alman Büyükelçisi Murad Hofmann'a, Harvard Üniversitesi İşletme Enstitüsü'nden Prof. Samuel Hayes III'e, Durham Üniversitesi'nden Prof. Rodney Wilson'a, Madrid the Universidad Autonom'a'dan Prof. Alejandro V. Lorca Corrons'a, Cidde King Abdülaziz Üniversitesi İslam Ekonomisi Araştırma Merkezi'ndeki Profesörler M. Nejatullah Siddiqi, Anas Zarqa ve Rafiq al-Misri'ye, İslam Kalkınma Bankası IRTI Müdürü Mabid al-Jarhi'ye, Tehran

al-Zahra Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden Iraj Toutounchi-
an'a ve İngiltere Loughborough Üniversitesi'nden Araştırma
Görevlisi Humayun Dar'a özel teşekkürlerimi sunarım. Kitabın
gözden geçirilmiş son hâli birçok yerde onların değerli görüşle-
rini yansıtmaktadır. Özellikle de bu kitapta ortaya koyulan bazı
önemli sorunlara ayrıntılı ve tesirli yorumlar yapan Hofmann
ve Profesörler Alejandro Corrons'a, Nejatullah Siddiqi ve Rafiq
al-Misri'ye minnettarım. Bununla birlikte doğal olarak muhte-
mel hatalardan şahsen ben sorumluyum.

Önemli ölçüde Abdullah Yusuf Ali'nin ve Muhammed
Esed'in Kur'an-ı Kerim meallerinden ve Rosenthal (1967) ve
Issawi'nin (1950) çevirdikleri İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sin-
den, onların meal ve tercümelerinin yenisini yapmadan yarar-
landım. Hadislerin ve diğer Arapça kaynakların çevirisi bana
aittir. Ancak sağlık doktoru olarak görev yapan kızım Sumay-
yah, tercümede zorlandığım kısımlarda bana çokça yardım et-
miştir. Prof. Mustafa al-Azami ve oğlu' Aqil de bu kitapta yer
alan bir kısım hadisleri bulmamda kendilerinde bulunan hadis
veri tabanı programı ile yardımcı olmuşlardır. Kardeşim Ab-
dul-Rahman Chapra ve oğlu Muhammad Salim, Zafar Ishaq
Ansari (İslamabad İslam Araştırmaları Enstitüsü Genel Müdü-
rü), Manazir Ahsan ve Sayın Azmatullah Khan (Leicester, UK
Islamic Foundation Genel Müdürü ve Kütüphanecisi) Riyad'da
bulamadığım eski ve baskısı tükenmiş birtakım çalışmaların
fotokopilerini bana temin etmişlerdir. İş arkadaşım Ibrahim
al-Ghelaiah, IFS CD'lerinden verileri kurtarmama yardım
etti ve Sayın Abdul Rahman al-Muhanna, Suudi Arabistan Para
Ajansı (SAMA) Kütüphanecisi ve Kral Faysal İslamî Çalışma-
lar ve Araştırmalar Merkezi'nden Sayın M. Hayyan al-Hafiz,
bu kütüphanelerden en iyi bir şekilde yararlanmama yardımcı
olmuşlardır. Gösterdikleri değerli yardımları için kendilerine de
özel olarak teşekkür ediyorum. Mükemmel editoryal katkıları

için Sayın Susanne Thackray ve Sayın E. R. Fox'a ve bu çalışmanın başından sonuna kadar yaptığı kıymetli sekreteryasistlik için Sayın Mobin Ahmad'a şükranlarımı sunuyorum.

Nerede eğik çizgi ile ayrılmış iki tarih belirtilmişse bir Müslüman şahsiyetinden ya da soyundan sonra birincisi Hicri Takvimi ve ikincisi de Gregoryen Takvimi ifade etmektedir. Bir Hicri yıl genellikle iki ayrı Gregoryen yıla denk gelebiliyor. Ancak yazım kolaylığı için tek bir Hicri yılı kullandım. Bununla birlikte ölüm tarihleri ile ilgili de farklı görüşler vardır. Benim tercih ettiğim ise kişinin yaşandığı zamana ait yaklaşık bir tarih vermek oldu.

İlk başta niyetim kapsamlı bir kaynakça sağlamaktı. Fakat İslam iktisadının geleneksel iktisat ile olan interdisipliner doğası ve alt disiplinlerini de düşününce böyle bir kaynakça çok uzun olacaktı. Bu nedenle birçok kaynakça maddesi özellikle metin içerisinde atıf yapılmamış olanlar, kaldırılmıştır. Bunun sonucu olarak okuyucular bazı bilim adamlarının isimlerini olması gerektikleri hâlde bulamayabilirler. Tabii ki bu onların yaptığı katkıyı azaltmamaktadır.

Riyad

12 Rebül-evvel 1420

26 Haziran 1999

M. Umer Chapra